

İLHANLILAR ZAMANINA AİT İSLÂMÎ SİKKELERİN TAHLİLİ İNCELEMESİ (ABAGA HAN DEVRİ)*

Çeviren: Prof. Dr. Eşref BUHARALI**

1- Başlangıç

Bu araştırma⁽¹⁾ H. 25 Rebiyülahir 663 yılında, babasının ölümü üzerine, emirlerin ve askerlerin itaat ettiği Hülagu'nun oğlu Sultan Abaga Han'ın saltanatında basılan sikkeler hakkındadır⁽²⁾. Kendisi Mazandaran'da hüküm sürerken ani olarak İlhanlı sultanlarının kışlık başkenti olan Tebriz'e yöneldi.

Abaga Han, Alaüddin Ata Melik Cüveyni'yi⁽³⁾ Irak'da görevlendirerek, ona ülkenin imarını, okullar yaptırılmasını, memleket işlerinin ıslâhını ve iyi idare etmeyi tavsiye etti. Cüveyni işe koyuldu, halk biraz can ve mal güvenliği hissetti. H. 667 (M. 1268) yılında ülkenin durumunu yakından öğrenmek için Abaga Han Bağdad'ı ziyaret etti. H. 672 (M. 1273) yılında, beraberinde pek çok komutanlar ve başlarında Nasîr et-Tusî bulunan alimler ile birlikte Bağdad'ı tekrar ziyaret etti. Mesalih el-Divaniye'yi teftiş ederek, ıslâh ve ihsan yapılmasını ve halkın yükünü hafifletmek için vergilerin azaltılmasını emretti. Nasîr et-Tusî'den evkaf mallarına ve mutasavvıflar ile öğrencilerinin işlerine bakmasını istedi. Şam'ın fethedilmesi için kardeşi (Mengü-Temir), komutasında bir ordu göndererek, kendisi de Şam'a yakın bir yerde olabilmek için üçüncü defa H. 680 (M. 1281) yılında Irak'a geldi. Ancak Dımaşk hakimi Sungur el-Aşkar ordusunu perişan etti. Askerlerinden geri kalanların Irak'a dönmesini istedi. Bu askerler Bağdad'a girdiklerinde ahali bunlardan zarar gördü. O yılın sonunda İran'a yöneldiler. Hanedan şehrine vardıklarında Abaga Han hastalandı. Sonunun geldiğini farkettiğinden velâyeti oğlu Argun'a bıraktı.

* Bu yazı Mehâp Dervîş el-Bakri tarafından Irak'ta Kültür ve Yayın Bakanlığı tarafından çıkarılmakta olan "Sumer" mecmuasında (C. 23, sayı: 1-2, 1967) yayınlanmış makalenin tercümesidir.

** A.Ü. DTCF Öğretim Üyesi.

(1) Bu araştırma 1966 yılında Sumer dergisinin 22. sayısında neşrettiğim İlhanlı Çağında İslâmî Sikkeler'in devamıdır. Orada Hülagu devrine ait sikkeleri incelemiştım.

(2) Abbas el-Azzavi, Tarihü'l-İrak Beyne'l-İhtilâleyn, C. 1, S. 257.

(3) Muhammed Esat Talas, Tarih el-Ummetü'l-Arabiye Fî Asri'l-İnhidâr, S. 14-15.

Sultan Abaga Han'a ait altın dinarlar bize kadar gelmemiştir. Belki de altın dinar bastırmadı*. Gümüş dirhemlerin bazılarında Uygurca yazılan yazılar daha önce Hülagu'nun sikkeleri üzerinde görmemiştik. Bir hakikate işaret etmeden geçemeyeceğiz. O da, Moğollar bir ülkeyi istila ettiklerinde, fethedilen memleketin halkının dilini sikkelerinde basarlardı. Tıpkı Çin'e hükümeden Yuan ailesinin uyguladığı gibi. Bazı hükümdarlar müslümanlar ile ilişkiye girdikten sonra sikkelerinde Arapça yazı kullandılar. Buna Maverainnehr'de Çağataylılar ve Rusya'daki Altınordu Hanları misâl verilebilir. Bununla birlikte Moğolların kendilerine has mizaçları ve dilleri vardı. Zaman zaman bu özellikleri sikkelerde yansırı. Moğol yazısını biraz sonra göreceğimiz gibi, Nasturilerin Orta Asya'ya naklettikleri Süryanice'den muharref olan Uygurca'dan alınmıştır.

2- Uygur Yazısı

Bu yazı Orta Asya'da Selenge nehrinin kıyılarında oturan Türk kabilelerinden biri olan Uygur kabilesine aittir. Hicretin birinci yüzyılında (M. altıncı yüzyıl) Türklerin iki büyük güçlü devleti vardı ve bunlar çok geniş toprakları ele geçirmişlerdi. Toprakları Moğolistan'dan başlayıp Kuzey Çin'e ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Bu iki devletin hükümrânlığı uzun sürmeyecekti. M. 630 yılında Çin'de hükümrân olan Tang ailesi doğu devletini, takriben M. 659 yılında da batı devletini yok etti. Ancak kuzey türkleri yabancı hükmünden 682 yılında kurtularak istiklâllerini M. 745'e kadar devam ettirdiler. Bu kuzey devleti de başka bir Türk kabilesi tarafından ortadan kaldırdı. Bu kabile daha önce zikredilen Uygur kabilesi idi. Bu yeni Türk kuvveti (yani Uygur kabilesi) Suriye hristiyanlarından olan Nasturilere ve Soğd'dan gönderilen Manihaistlere ülkelerinde dinlerini yaymalarına müsamaha gösterdiler. onlar eski alfabe yerine Sâmi (Arâmî) alfabesinin Süryani şeklinden kaynaklanan alfabeği kullandılar ki, bu daha sonra Moğol devletinde de kabul edildi. Nasturiler asırlardan beri bunu yayarak Asya'nın kalbine kadar vardılar. Uygurlar, Tiyan Şan dağının güney kısmında bulunan başkentleri Turfan'da pek çok kitap tercüme ettiler. Bu Budist ve Manihaist misyonerlerin tesiri ile gerçekleşmiştir. Böylece ilk defa bu tercümelerde Uygur yazısı kullanılmış oldu.

M. 840 yılında Kırgızlar'ın Uygur İmparatorluğu'nu kuzeyde yok etmeleri üzerine Uygurlar bugünkü Doğu Türkistan'a göçtüler. Daha önce Türkler burada oturuyorlardı. Burada Budist misyonerler de ortaya çıktı. Bunlar, Manihaist ve Hristiyan misyonerlerle yarışa girerek bu Türkler için kuvvetli ve esnek bir yazı yaratmaya çalıştılar.

Daha sonra bu yazı Hristiyanlığı benimseyen kuvvetli bir Moğol kabilesi olan Naymanlar arasında yayıldı. Çingiz Han da Naymanlardan Uygur yazısını alarak resmî yazışmalarda kullandı.

* Abaga Han'ın nadir kesilmiş altın paraları vardır. biri H. 673 Musul, diğeri H. 678 Tebriz ve üçüncüsü de Bağdad'da tarihi siliktir (bak. Ahmed Tevhid, Meskukat-ı Kadime-i İslamiye (Meskukat-ı İlhaniyye), C. III, İstanbul, 1318, S. 26). (M).

Bir Alman heyeti Orta Asya'da artakalan Uygur yazıtlarını keşfetmeyi başardı. Alman bilgini Müller (K.F.W. Müller) bunların rumuzlarını tahlil ve tefsir etti*.

Bu yazıda değişiklik yapılarak, yazı dikey bir şekilde yukardan aşağıya doğru yazılmaya başlandı. Okuyucu, Britanya Müzesi rehberinden alınan İlhanlı-Moğol alfabesini listede bulacaktır⁽⁴⁾.

الإلياء المغولية

MONGOL ALPHABET.

Vowels.

	Initial.	Medial.	Final.
a or e	ᠠ	ᠡ	ᠢ
	(e)		
i	ᠣ	ᠤ	ᠥ
		(ᠣᠨ in diphth.)	
u	ᠤ	ᠥ	ᠦ
	(ö, ü, ᠦᠨ)		

Consonants.

n	ᠨ	ᠨ	ᠨ
b	ᠪ	ᠪ	ᠪ
kh (gh)	ᠬ	ᠬ	ᠬ
k (g)	ᠬ	ᠬ	ᠬ
m	ᠮ	ᠮ	ᠮ
l	ᠯ	ᠯ	ᠯ
r	ᠷ	ᠷ	ᠷ
t (d)	ᠲ	ᠲ	ᠲ
ch (j)	ᠳ	ᠳ	ᠳ
s (sh)	ᠰ	ᠰ	ᠰ
vo	ᠱ	ᠱ	ᠱ
y	ᠶ	ᠶ	ᠶ

* Bak. C. Brockelman, Tarihü'l-Şuubü'l-İslâmiye, Arapçaya Münir Baalbeki ve Nebih Emin Faris tarafından tercüme edilmiştir. Darü'l-İlim li'l-Melâvin neşri. (1963), C. 2, S. 112, 263, 264, 277.

(4) Bak. Lane Poole, Coins of the Mongols in the British Museum XXII.

3- SİKKELERİN İNCELENMESİ

Abaga'nın dirhemlerini başlıca iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup: Sadece Arap yazısı ile yazılanlar. İkinci grup: İlhanlı ve Arap yazılarını yanyana ihtiva eder. Dikkat edilmesi gereken bir husus, parantez arasında yer alan ibareler sikkelerde mevcut değildi. Ancak metnin tamamlanması için ilave etme gereğini duyduk. İncelemenin kolaylaştırılması ve devamını sağlamak için birinci grubu birkaç örneğe ayırmamız mümkündür.

Birinci örnek⁽⁵⁾

Bak. Levha-1

Ön yüzü: لا اله الا الله
 وحده لا شريك له
 محمد رسول الله
 صلى الله عليه
 وآله وسلم

Çevresi: قل اللهم مالك الملك (تعطي الملك
 متى تشاء وتعز من تشاء
 وترزع الملك ممن تشاء)

Arka yüzü:

فأان
 الاعظم اباقا
 ايلخان المعظم مالك
 رقاب الامم خلد
 الله ملكهما

Çevresi

بسم الله

Ağırlığı, 2.600 gr., Çapı, 23 mm.

İkinci Örnek⁽⁶⁾

Bak. Levha-1.

(5) Numarası MS-6101. İstanbul Humayun Müzesi'nde buna benzer gümüş bir sikke vardır. Ancak vazih değildir. Bak. Meskukât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu, İsmail Galip, C. 3, S. 22 No: 24.

(6) Numarası MS-1323. Britanya Müzesi'nde buna benzer bir sikke vardır. Bak. Lane Poole, Coins of the Mongols in the British Museum XXII P. 20 No. 51.

Ön yüzü: الله
لا اله الا الله
وحدَه لاشريك له
محمد رسول الله

Çevresi: .....وتنزع الملك ممن تشاء.....

Arka yüzü
قال
الاعظم
اباقا ايلخان
المعظم
خدد ملكه

Çevresi: .....سنه ست وثمانين وستمائه

Ağırlığı, 2.800 gr., Çapı, 21 mm.

Üçüncü Örnek⁽⁷⁾

Ön yüzü: لا اله الا
الله محمد
رسول الله

Yazı merkezde, bir dörtgen içindedir. Dörtgenin dışında açık olmayan bir yazı vardır. Sadece في سنة ibaresi bellidir.

Arka yüzü: قال
العادل

Ağırlığı, 2.800 gr., Çapı, 21 mm.

Yazı merkezde, kesişen çizgiler şeklinde bir süsleme içinde yer almaktadır. Bu çizgiler arasında küçükten taneciklerden meydana gelen bir çizgi vardır. Burada şunu belirtmek isterim ki, sikkelerde sultanın ismi ve basım yılı yoktur. Fakat bunun ona ait olduğunun delili lakabının bulunmasıdır. Bu lakab diğer bazı sikkelerinde de geçmektedir.

Dördüncü Örnek⁽⁸⁾

(7) Numarası MS-9938. Lane Poole'de bunun Sultana ait olduğundan şüphelidir. Bak. Lane Poole, Britanya Müzesi'nde Moğol Sikkeleri, S. 18, No. 43.

(8) Britanya Müzesi koleksiyonundan S. 18 No. 43 (Bak. Britanya Müzesi Rehberi).

Ön yüzü:

لا اله

شوال سنة تسع ستين وستماية

لا اله وحده لا (9)

شريك له

Arka yüzü:

فان

العادل

Ağırlığı, 37.7 gr., Çapı, 8 mm.

Britanya Müzesi'nin koleksiyonunda bu dirheme benzer sikkeler vardır. Ancak bazısında Ramazan⁽¹⁰⁾ ayı bazısında ise Zilhicce⁽¹¹⁾ ve Şevval⁽¹²⁾ ayları zikredilmiştir. İstanbul Müzesi'nde bir dirhemde 677 Zilkade yazılı, bir diğesinde Şaban⁽¹³⁾ ayı yazılıdır.

İkinci grupta ise İlhanlı (Uygur yazısı) ve Arapça yazılar vardır. Bunu da iki örneğe ayırmamız mümkündür.

Birinci Örnek⁽¹⁴⁾

Bak. Levha-1

Ön yüzü:

لا اله الا

الله متمد

رسول الله

Arka yüzü:

خامانو

بشتونو

Büyük Han

داروغا

مستور

Naib veya Vekil

اباغين

سويشتر ددر

Abaga

دللكك

صباكر بويص

Darbolundu

سين

۳۲

(9) Kelimesi yanlış yazılmıştır. H, harfi unutulmuştur. Bu hata Arapçayı iyi bilmedikleri için pek çok İlhanlı sikkelerinde görülmektedir.

(10) Bak. Britanya Müzesi Rehberi, S. 18, No. 42.

(11) Bak. Britanya Müzesi Rehberi, S. 18, No. 45.

(12) Bak. Humayun Müzesi Rehberi, S. 21, No. 22.

(13) Bak. Humayun Müzesi Rehberi, S. 21, No. 23.

(14) Numarası MS-9967.

İkinci Örnek⁽¹⁵⁾

Bak. Levha-1

Ön yüzü: لا اله الا الله

محمد رسول الله

السلطان ال...

Çevresi:

بسم الله ضرب هذا الدرهم... ثمنين وستماية

Ağırlığı, 2.450 gr., Çapı, 22 mm.

Arka yüzü:

الإله
محمد رسول الله
السلطان ال...

Çevresi:

... من تشا وتنزع الملك ممن تشا وتعز...

Ağırlığı, 2.155 gr., Çapı, 23 mm.

Tahminimize göre Irak Müzesi'ndeki kolleksiyon bu gibi sikke kolleksiyonları arasında tektir. İlhanlı yazısı ile yazılmış, ikinci gruptan olan, MS. 9967 numaralı sikkedeki kelimelerin izahı şöyledir:

Bak. Levha-1

(خاقانو) = Khaghanu The Great Khan's

بقوة = (darugha) Viceroy's

Arghunu

(deledkeguluksen) Striking of Coinages

Abaga'nın sikkelerinde yer alan lakablar şunlardır:

”قان الاعظم اباقا ايلخان المعظم

مالك رقاب الامم خلد الله ملكهما

Ayrıca ”قان العادل“ lakabı. Burada dikkat edilmesi gereken

(15) Numarası MS-7055.

husus, iki kelimededen teşekkül eden "قَانِ الْعَظْمِ", Hülagu'nun sikkelerinde de yer almış ve büyük İlhanlı Devleti'nin lakablarından sayılmaktadır. Bu da Sultan Abaga'nın hala Büyük Moğol Devleti'ne bağlı olmasının bir delilidir. "مالك رقاب الامم" lakabı ise daha önce Hülagu'nun sikkelerinde kullanılmıştır. Abaga Han devrindeki sikkelerin üzerindeki Arap yazısı ile yazılmış yazılar, bazı dirhemler üzerinde gelişmiş olan Kufî yazılarda görmek mümkündür. Bunun da bir hat yerine iki hatla yazıldığı bilinmektedir. Elif harfinde görüldüğü gibi "لا اله الا الله"⁽¹⁶⁾. Keza bazı sikkeler de kufî el-muvarrak hattı bulunmakla temayüz etmiştir. Son olarak şunu belirtmek isterim ki Abaga'nın sikkelerindeki kufî yazı, selefi Hülagu'nun sikkelerindeki yazılardan çok daha gelişmiş bir durumdaydı.

Bakır Sikkeler

Bakır paraları (Fulus) tasvirli ve tasvirsiz olarak ikiye ayırabiliriz. Tasvirli olanlar insan ve hayvan resimleri ihtiva etmektedirler.

1- İnsan tasvirli olanlar. Bak. Levha-2. Bir şahıs bütün vücuduyla resmedilmiştir⁽¹⁷⁾.

Ön yüzü:

Oturan bir şahıs göğsüne kaldırmış olduğu ellerinde bir hilâl tutmuştur. Sağ tarafında (ضرب بالموصل) yazılıdır. Sol taraftaki yazı silinmiştir. Hilâlin içinde yüzüne yakın sol tarafta سنة, sağ tarafta ise ثلاث yazılmıştır.

Arka yüzü: قَانِ
الْعَظْمِ
اباقا ايلخان
المعظم يزل
عظيما

Çevresi: لا اله الا الله وحده لا شريك

له محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم

Ağırlığı, 5.100 gr., Çapı, 25 mm.

Figürde dikkati çeken husus, başında taç, elleri ile hilâl tutan ve pullu kemer kuşanmış, bağdaş kurarak oturan şahıs Selçuklu çağındaki

(16) Bak. Sikke No. S. 9967.

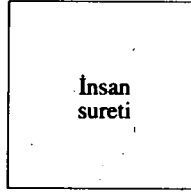
(17) Numarası S-5981. Bundan sekiz adet vardır. Numaraları şöyledir: SM-1/70, SM-2/70, S-4889, SM-394, S-506, S-1-719, SM-873, S-8439.

şahıs resimlerinin metodunun genel özelliklerini gösteren bir örnektir. Bu tasvir sadece Irak'ta değil, Doğu İslâm aleminde ve özellikle Anadolu, Irak ve İran'da da böyledir. Aynı resim Musul hükümdarı olan Sultan Bedreddin Lulu'nun sikkelerinde de mevcuttur⁽¹⁸⁾. Anlaşılan Abaga onu taklit etmiştir.

2- Dörtgen için yer alan insan başlı sikke⁽¹⁹⁾. Bak. Levha-2.

Ön yüzü:

Arka yüzü:

س
ق ا ن
الاعظم
ابا قا ایلخان
المعظم

Çevresi:

لاله الا...
رسول... صل عليه

Bu sikkedeki yüz açıkça bir Moğol yüzüdür. Başındaki tac Moğol tarzındaki tac tasvirlerine çok benzemektedir. Keza İlhanlı çağına ait Vâsıt şehrinde bir binada yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuş çamur heykelciklerdeki taclara benzemektedir.

3- Hayvan tasvirli olanlar⁽²⁰⁾. Bak. Levha-2.

Ön yüzü:

Çift başlı kartal, üst köşede tavşan resmi, çenesi altında bir yıldız.

Çevresi:

..... عليه وسلم

Arka yüzü:

س
ق ا ن
الاعظم
ابا قا ایلخان
المعظم

(18) el-Ummetü'l-İslâmiye Fi Ahdi'l-Atabekî, S. 124, No. 52.

(19) S-6955. Britanya Müzesi'nde buna benzer bir diğer sikke daha vardır. Bak. Britanya Müzesi Rehberi. S. 22, No. 55.

(20) Numarası S-677. Bir diğerinin numarası S-501.

Ağırlığı, 2.700 gr., Çapı, 25 mm.

Resimdeki mitolojik kuşa dikkat ettiğimizde, o çift başlı kartal şeklindedir. Bazı kaynakların zikrettiğine göre bu kartal bir sembol olarak altıncı ve yedinci asırlarda (M. 12-13.) Sincar'da Zengî sikkelerinde yer almıştır⁽²¹⁾. Hakikatte ise bu bir sembol olmayıp sadece süsleme ve bezeme için kullanılmıştır. Şayet bu bir devlet sembolü olsaydı, dönemlerindeki bütün sikkelerde kullanılmış olurdu.

Çift başlı kartalın paralar üzerinde bir süsleme unsuru olduğuna ve bunda da yerli Irak tesirinin bulunduğuna itibar edebiliriz.

Irak Müzesi koleksiyonunda tasvirsiz 18 adet bakır sikke bulunmaktadır⁽²²⁾. Bunlar şu şekilde basılmıştır:

Ön yüzü: محمد
رسول الله
صلى الله عليه
Çevresi: (لا اله الا الله وحده
لا شريك له)

Arka yüzü: قان
يادشاه
عالم ايلخان
الاعظم
اباقا خلد

Çevresi:

.....

Bu sikkelerde padişah lakabını görmekteyiz. Bu iki kelimeden teşekkül etmiştir. (Pâd=Büyük) ve (Şah=Melik), bunu İlhanlı sultanları arasında Abaga Han kullanmıştır.

4- Özet

Önceki bakır paraları gözden geçirdiğimizde şu hususlar dikkati çekmektedir:

(21) el-Ummetü'l-İslâmiye Fî Ahdi'l-Atabekî, S. 9.

(22) Numaraları şöyledir: 1-S-8840, 2-3-S-687, 4-S-82, 5-S-60, 6-S-1551, 7-SM-2/993, 8-SM-3/51, 9-S-4731, 10-SM-790. Bundan beş adet sikke vardır.

1- Kötü basımlı olanlar. Bu da bakır sikkeye önem verilmediğini göstermektedir. Zira bakır sikke başlıca paralardan sayılmamaktadır.

2- Pek çoğu tasvirli olup, sanatçı ekolünde serbest kalmıştır.

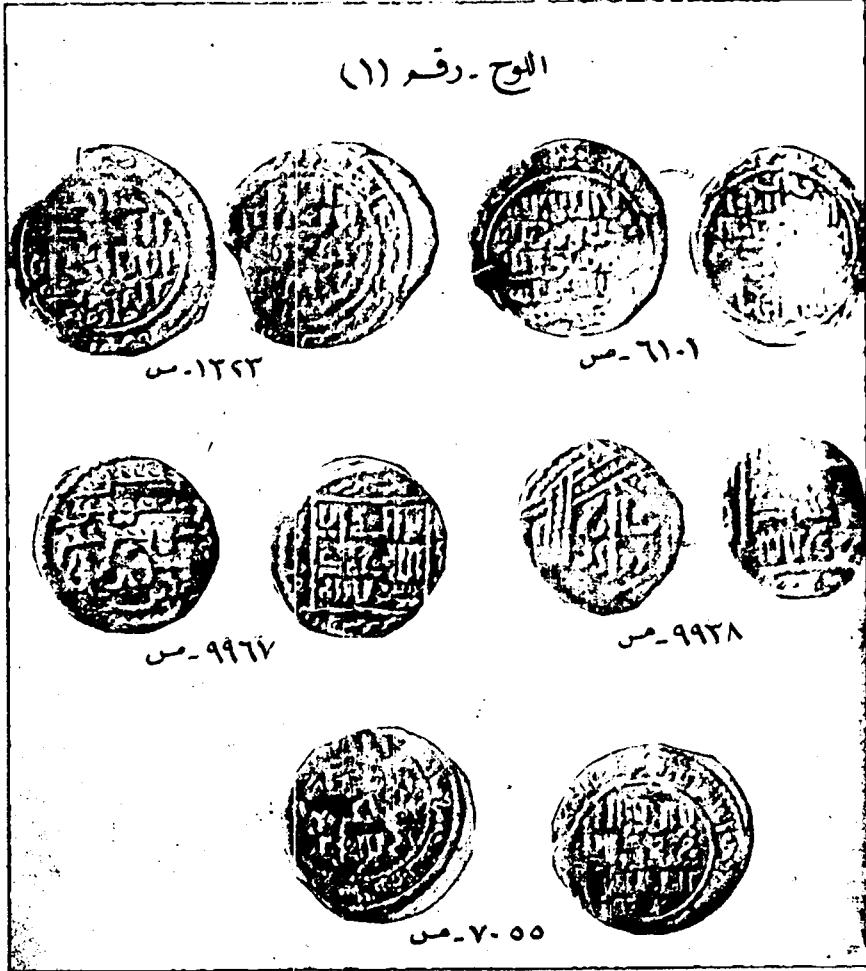
3- Hepsi sadece Arap yazısı ile yazılmış, İlhanlı (Uygurca) yazısı kullanmamışlardır.

4- Arap yazısı ise kufî yazıdır ve bunlar basit geometrik desenlerle süslenmiştir. Harfin tepesi kısa bir çizgi ile bezenmiş, tıpkı A'zam⁽²³⁾ kelimesindeki Ayın gibi veya harfin tepesi tıpkı Kağan⁽²⁴⁾ kelimesindeki Elif gibi, iki çizgi ile bitmektedir.

---

(23) Sikke No. S-394.

(24) Sikke No. S-790.

Levha No 1

